

Paveldo industrija, arba lietuviški dvaro vaizdiniai XXI amžiuje

Salvijus Kulevičius

Docentas, daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
El. paštas: salvijus.kulevicius@if.vu.lt

Santrauka. Dešimtmečius dvaro vaizdins lietuvių visuomenėje iš esmės buvo vienareikšmis – tai lenkų (vadina-si, – ne mūsų) istorija ir savastis. Tai buvo dviejų tautų politinių, kultūrinių ir atminčių konfliktų pasekmė. Tautines ištakas turėjęs konfliktas sovietmečiu įgijo ir kitą pavidalą – klasių kovos, kai vienoje pusėje atsidūrė vėlgį tas pats dvaras, o kitoje – baudžiauninkas, valstietis, lietuvis. Dvaras pieštas neigiamomis ar bent jau niūriomis spalvomis. Toks vaizdins lietuvių sąmones valdė beveik visą XX a. XX a. devinto dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje pasirodė pirmųjų alternatyvių ar naujų dvaro vaizdinių užuomazgų. Apie 2000 m. savo vaizdinį pradėjo kurti ir „verslo diskursas“ – produktų ir paslaugų kūrėjai bei vartotojai. Tyrime pristatoma šio vaizdinio genezė, jo ypatumai ir raidos, sąveikos su lietuviškąja tapatybe ir istorine atmintimi, poveikis paveldui ir jo tvarkybai, reprezentavimui. Viena iš tyrimo išvadų – apie 2010 m. įvyko esmingas lietuviškosios dvarų sampratos ir vaizdinio lūžis ir šis vaizdi-nys pateko į savos kultūros ir tapatybės akiračius. Pateko, bet ne besąlygiškai priimtas. Naujasis dvaro amplua – tai susidomėjimą keliantis reiškiny. Dvaras – tai kitokia, nepažinta ir nepatirta, kultūra, tai savotiška egzotika ir ji masina.

Reikšminiai žodžiai: kultūrinė atmintis, vaizdiniai, dvarai, kultūros paveldas, paveldo industrija, paveldas kaip produktas.

Heritage Industry, or Lithuanian Notions of the Manor in the 21st Century

Summary. For decades, the notion of a manor was basically unequivocal in the Lithuanian society – it was related to Polish influence (which means it is not ours, Lithuanian). This was the result of political and cultural conflicts between the two nations, a struggle for the power of expression of great narratives and historical memory. The man-or with its history and heritage was depicted in negative or at least gloomy colors. Such notions dominated in the consciousness of Lithuanians almost during the whole 20th century. In the second half of the 1980s, the first seeds of alternative or novel notions of the manor emerged in Lithuania. In about 2000, the business discourse appropriated manor culture to create their own notion as developers of products and services for consumers. This paper presents the genesis of this notion, its peculiarities, expressions, and interactions with Lithuanian identity and historical memory.

One of the conclusions of the research is that around 2010, a fundamental turning point occurred in the concept and notion of Lithuanian manors, as they came to be associated with native Lithuanian culture and identity – associated, yet not unconditionally accepted. The new role of the manor presents an interesting phenomenon. Manor culture is perceived as attractive because of its different, exotic, and unknown culture.

Keywords: cultural memory, notions, manors, cultural heritage, heritage industry.

Received: 05/10/2022. Accepted: 30/11/2022

Copyright © 2022 Salvijus Kulevičius. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Lietuvoje būta meto, o gal ir visos epochos, kai niekintas dvaras. To ištakos glūdi XIX a. ir XX a. pradžios procesuose, kai formavosi šiuolaikinio (moderniojo) lietuvių savimone, o šaknys gilios – jos kyla iš pačios lietuviškumo esmės ir prigimties. Tačiau vieną epochą keitė kita. 2010 m.¹ buvo lūžio metai. Nuo tada galime kalbėti apie masinį ir, sakytume, nuoširdų lietuvių atsigręžimą į dvarą. Dvaras Lietuvoje niekada nebuvo toks populiarus ir taip palankiai vertinamas kaip dabar.

1989 metai: „Lietuvoje buvo nemaža dvarų: daugiausia jie priklausė svetimtaučiams arba nutautėjusiems lietuviams. XX a. pradž. Lietuvos nacionalinę savimonę gaivino kaimo, valstiečių kilmės inteligentai. Tautos diduomenė iš dvarų atrodė visai prastai. Nacionalinis meno stilius, kuriuo pradėta rūpintis šio amžiaus pradžioje, iš esmės reiškė liaudies kūryba paremtą stilių.“²

2010 metai: „Kartais išgirstame, jog dvarų kultūra nebuvo būdinga Lietuvai. Tačiau šie pasvarstymai, laimei, vis labiau eina į užmarštį. Juk pats išlikusių dvarų, pilių bei dvarviečių skaičius byloja pats už save ir paneigia tokias nuomones. <...> Nereikėtų užmiršti, jog tautinis atgimimas, rašto bei grožinės literatūros pradmenys taip pat prasidėjo dvaruose. Kaip šiandien negyvename uždaroje valstybėje, taip pat ir dvarai visada buvo atviri Europos kultūrų įtakai. <...> Nevertėtų užmiršti, jog visais laikais sąsajos su kitomis valstybėmis, gebėjimas pasiimti kas geriausia, pažangiausia tik praturtina bei praplečia tiek suvokimo ar mąstymo bei materialinio gerbuvio ribas.“³

Šios citatos priklauso skirtingoms epochoms, iliustruoja tų epochų laikysenas ir kartu parodo įvykusių transformacijų masą. Kas nutiko, kad pavyko įveikti lietuvių prigimtį? Paseksime šios transformacijos pėdsakais.

Tyrimo akiratyje – pastarųjų kelių dešimtmečių lietuviškieji dvaro vaizdiniai. Vaizdinys šiuo atveju suvokiamas kaip reiškinio „atspindys“ ar „konceptas“ kultūrinėje atmintyje, kartu apimant su tuo susijusius pasakojimus, aiškinimus, asociacijas ir kylančius jausmus, matant tai bendresnėse tapatybių ir vertybinėse schemose-kontekstuose. Bus orientuojamasi į naujesnius, vėlgi bendresniais ar vyraujančiais tampančius dvaro vaizdinius, bet neužmirštant ir to paties reiškinio sampratų ir vaizdinių įvairovės ir iš to kylančių disonansų, sąveikų, transformacijų. Būtent, kai kalbama apie XXI a. dvaro vaizdinius, reikšmingi ir paveikūs tampa ne tik įprasti ar tradiciniai praeities vaizdinius formuojantys diskursai, tokie kaip politika ir ideologija, bet ir naujieji veiksniai – verslas bei vartotojiškumas. Taigi tyrimo objektas bus ne *dvaras*, o jo vaizdiniai. Kaip patys vaizdiniai nėra nuoseklūs ir būna įvairios prigimties, taip ir dvaras (kaip vaizdinys) įgyja įvairius ir ne visada lengvai apibrėžiamus ar į vienus rėmus sutalpinamus pavidalus –

¹ Straipsnyje nagrinėjami „vakar dienos“ įvykiai, todėl dėl per menkos laiko perspektyvos ir dar iki galo neaiškių įvykių apibrėžimų ar ribų daugumas pateikiamų datų yra orientacinės (sąlyginės, apytikslės) ir nepretenduoja į visišką tikslumą.

² Viktorija Daujotytė, „Apie „seną dvarą“, bet ne apie vieną...“, in: *Literatūra ir menas*, 1989, Nr. 12, p. 4.

³ „Domėjimasis dvarų kultūra išgyvena renesansą“, in: *Mūsų laikas. Jurbarko miesto ir rajono laikraštis*, 2010-07-23, [prieiga internetu], in: <www.mlaikas.lt/naujiena/kultura-ir-istorija/domejimasis-dvaru-kultura-isyvena-renesansa>, [2022-09-30].

kultūrinį, paveldosauginį, politinį, rinkodaros ir kt. Dėl to ir pateikiamas tyrimas savo šaltiniais, perspektyvomis, retorika gali pasirodyti ne visada nuoseklus, bet tai pateisintina tiriamo objekto prigimtimi.

Ankstesnių epochų lietuviškieji dvaro vaizdiniai yra susilaukę dėmesio. Išsamiau tyrinėti tarpukario meto vaizdiniai (Dangiro Mačiulio darbai), epizodiškai pabandyta atskleisti jų ypatumus sovietmečiu (Salvijus Kulevičius). Tačiau kas su šiais vaizdiniais vyko po 1990 m., regis, nėra susilaukę atidesnio žvilgsnio. O pastarųjų metų dvaro vaizdiniai nusielpo dėmesio vien dėl jau paminėto įvykusio gana kardinalus jų sampratos „lūžio“.

Tyrimė daugiausia bus pasitelkiama kritinių paveldo studijų prieiga. Remiamasi Johno E. Tunbridge'o ir Gregory'io Ashwortho pasiūlyta koncepcija, pagal kurią paveldas suvokiamas kaip trijų sričių – politikos, kultūros ir ekonomikos – išteklis, kaip tarnaujantis ar paklūstantis joms ir iš esmės tik dėl jų įgyjantis aktualumą ir prasmę⁴. Kadangi laikomasi nuostatos, jog būtent ekonominis veiksnys turi svarios įtakos šių dienų dvaro vaizdiniui, tenka atsižvelgti ir į paveldo kaip produkto arba paveldo industrijos teorijas. Jas gvildena jau minėti autoriai, o lietuvių auditorijai apibendrintai yra pristačiusios Rasa Čepaitienė ir Agnė Vaitkuvienė⁵.

Vaizdiniams „pagauti“ pasitelkiami įvairaus pobūdžio šaltiniai, nuo teisinių aktų ir muziejinių ekspozicijų iki reklaminių tekstų ir restoranų interjerų. Vaizdinio reiškinio daugialypiškumas ir jo veiksmų gausybė neleidžia apsiriboti tik vienu ar keliais šaltiniais.

Tradicionis ir sovietinis vaizdiniai

Dvaras Lietuvoje dešimtmečius buvo politinio diskurso nelaisvėje. O šis koneveikė ir engė dvarą. Tai buvo lietuvių ir lenkų santykių realijų ir fobijų pasekmė. Dvaras lietuvių dėl istoriškai ten įsivyravusios lenkų kalbos ir kultūros buvo beveik sutartinai sutapatintas su lenkiškumu, o pats lenkiškumas suvoktas kaip gyvybiškai pavojingas lietuviškumui – valstybingumui ir kultūrai, visam tam, kas yra nacijos esmė. Moderniojo lietuvių savivoka XX a. antrame–trečiame dešimtmetyje galutinai ir griežtai atskyrė dvarą ir lietuvių. Dvaras paverstas istoriniu ir esamu visokių blogybių šaltiniu: politinių ir kultūrinių katastrofų, moralinio nuosmukio ir t. t. Tokius dvaro vaizdinius ir vertinimus siūlė lietuviškasis tautiškumas⁶.

Po 1918 m., kai lietuviai įkūrė savo modernią valstybę, politinė ir kultūrinė izoliacija kartu su ekonominiu spaudimu (omenyje turima prieš dvarų ekonominių gyvybingumą nukreipta žemės reforma) dvarą pavertė „gyvu lavonu“. Visgi tuo metu dvaras dar buvo gyvas reiškinys su savo žmonėmis, kultūra, nuostatomis, o kurį laiką ir pretenzijomis. Galutinį smūgį šimtmečius gyvavusiems dvarams Lietuvoje sudavė sovietai ir 1940–1941 m. jų pradėta nacionalizacija bei represijos. Dvaras tapo praeitimi – istorija ir paveldu. Tačiau tai dvaro nereabilitavo, tik iš nacijos priešo jis virto klasiniu priešu. Nors nacionalistinis ir sovietinis atminties ar ideologiniai modeliai buvo iš esmės nesuderina-

⁴ J. E. Tunbridge, 1996.

⁵ R. Čepaitienė, 2010, p. 207–221; A. Vaitkuvienė, 2006, p. 87–96.

⁶ Plačiau žr. D. Mačiulis, 2005, p. 139–170; K. Buchowski, 2012.

mi, dvaro vaizdinyje būta tam tikro perimamumo – sovietmečiu žaista dar tarpukaryje įsišaknijusiais dvaro įvaizdžiais, naudotasi panašiomis klišėmis.

Sovietmečiu dvarų reliktai būdavo oficialiai pripažįstami paveldu, tačiau šis paveldas nebūdavo suvokiamas kaip dvarų palikimas. Jų dvariškąją praeitį siekta ištrinti ir pakeisti naujomis nedvariškomis ar antidvariškomis prasmėmis. Įsitvirtino (leistos) kelios perinterpretavimo tendencijos:

- dvarų palikimą konvertuoti į liaudies palikimą; liaudies, nes tai esą sukurta jos rankomis arba morališkai priklauso jai, kaip kompensacija už patirtus vargus;
- devaluoti iki architektūrinių stilių iliustracijos; šiuo atveju galimybės tapti paveldu buvo nulemtos vien meninių savybių: kiek dvaro rūmo formos dera su istorinių meno stilių idealais; toks traktavimas buvo steriliai meninis ir neturėjo jokių galimai nepatogių (politinių ir pan.) potekščių;
- atminti dvarų erdvėse vykusius revoliucinius įvykius;
- atminti dvarų erdvėje gyvenusius, veikusius lietuvių (liaudies) kultūrinius herojus – rašytojus ir pan.

Kai kada dvaro tema apskritai virsdavo *tabu*. Tai taikyta ir žodžiams: dvaras vadintas „ansambliu“, „rūmais“, „sodyba“, „teritorija“⁷. 1979–1980 m. dokumentuose Veliuonos dvaro rūmai, užuot sakius „rūmai“, vadinti „pastatu, kuriame mokėsi rašytojas P. Cvirka“⁸. Nors tuo pat metu greta turime ir kitokių pavyzdžių, kai drąsiai minimas dvaro vardas, sklandžiai papasakojama jo istorija ar garsiai viliamasi atkurti XIX a. nugriautus dvaro rūmus⁹. Akivaizdu, kad šis *tabu* nebuvo absoliutus, ne visi panoros ar buvo priversti neigti dvarą. Neįvardysime tikslų šio nenuoseklumo priežasčių. Tačiau atrodo, kad jų reikia ieškoti ne vien Maskvos nuotaikų bangavimuose: sunku įžvelgti kokius nors chronologinius dėsningumus ar tendencijas. Gal tai buvo asmeninė laikysena, gal atskirų cenzorių nuostata.

Lūžis

Nuo 1985 m. dvaro klausimu Lietuvoje pradėjo pūsti kiek kitokie vėjai. Tuo metu pradėta nekilnojamojo dvarų paveldo kompleksinė inventorizacija pretenzingu pavadinimu *Sodybinių ansamblių perspektyvinė pritaikymo schema* (vykdyta Ričardo Stulpino). 1991 m. akimirksniu išsipūtė paveldu pripažintų dvarų sodybų ir statinių skaičius: nuo 128 (tiek per visą sovietmetį buvusių dvarų objektų buvo paskelbta kultūros ir istorijos paminklais) iki 789¹⁰. 1992 m. priimtas pirmasis Lietuvos istorijoje specialiai dvarų sodybų apsaugai skirtas teisinis aktas¹¹. Ankstesnę patį dvarą ignoruojantį ar devaluojantį

⁷ Plačiau žr. S. Kulevičius, 2018, p. 196–199.

⁸ J. Lukša, *Pastato, kuriame mokėsi rašytojas P. Cvirka Veliuonoje restauravimas ir pritaikymas kraštotyros muziejui. Priešprojektiniai darbai. Architektūriniai apmatavimai*, 1979, in: Vilniaus apskrities archyvas, f. 2, ap. 927, b. 1; E. Ražanauskaitė, *Istorinis, vietinės reikšmės paminklas-namas (buv. dvaro rūmai, vėliau mokykla) Veliuonoje, kuriame 1920–1922 m. mokėsi rašytojas Petras Cvirka. Istoriniai tyrimai*, 1980, in: Vilniaus apskrities archyvas, f. 1019, ap. 11, b. 4313.

⁹ Eduardas Budreika, *Verkių rūmai* (serija: *Lietuvos TSR kultūros paminklai*), Vilnius, 1982, p. 53, 58, 61.

¹⁰ „Dvarų paveldo išsaugojimo programa“, Lietuvos Respublikos (LR) Vyriausybės nutarimas, 2003-04-18, Nr. 481, str. 15.

¹¹ „Dėl buvusių dvarų sodybų – istorijos ir kultūros paminklų išsaugojimo principų atstatant nuosavybės teises, vykdant privatizavimą ir žemės reformą“, LR Vyriausybės nutarimas, 1992-04-07, Nr. 256.

architektūrinį dvarų paveldo apibrėžimą keitė dvaro kaip atskiro ir savito paveldo tipo samprata. Šiuo atveju (ar šiame etape) pagrindinis pokyčių veiksnys, regis, buvo paveldosauginis ir profesinis interesai.

Naujovių atsirado ir muziejų baruose. Muziejus buvusio dvaro sodyboje ar pastate buvo žinomas reiškinys. Nuo XX a. penkto dešimtmečio čia pradėjo kurtis memoria-liniai ar kultūros istorijos muziejai. Tvirtinasi bendrosios sovietmečio tendencijos: šie muziejai savo ekspozicijomis ir naratyvais arba visiškai ignoruodavo dvaro faktą ir istoriją, arba pasakodavo apie jį tik iš klasinės perspektyvos, kaip apie liaudies engėją, arba, geriausiu atveju, užsimindavo apie architektūrinius ir meninius muziejaus pastato (buvusių dvaro rūmų) ypatumus¹². Tokiame kontekste būta gal tik vienos kitos ryškesnės išimties. 1978 m. Vilniuje Verkių rūmuose atidaryta dvaro interjero ekspozicija, nors viešai ji visgi buvo pristatoma kaip dailės ekspozicija ir nieko daugiau: „Ekspozicijos tikslas – ne atkurti feodalizmo laikų buitį, o atskleisti bendrą epochos dvasią, koloritą, dailės ir interjero sintezę.“¹³ 1991 m. Burbiškio dvaro sodyboje (Radviliškio r.) pradėta kurti jau būtent dvarui skirta ekspozicija. Tai buvo vienas pirmųjų atvejų Lietuvos muziejų ir dvarų reprezentacijų istorijoje, kai pats dvaras tapo tema. Kartu su pastatų prikėlimu vyko ir dvariškumo atgaivinimas: „Burbiškio dvare siekiama atstatyti kuo tikslesnį praeities vaizdą, XX a. pradžios atmosferą, suteikiant jai funkcionuojantį tęstinumą dabarties kontekste. <...> jame stengiamasi suaktualinti ne tik architektūrinį, kraštovaizdžio palikimą, bet ir dvarų kultūros tradicijas.“¹⁴ Taip Lietuvoje gimė dvaro muziejus – nebe muziejus dvare, o būtent dvaro muziejus. Tuo metu atsirado ir daugiau panašių pavyzdžių, liudijusių, kad tai ne atsitiktinis ar išskirtinis atvejis, o nauja tendencija¹⁵. Ir tai buvo ne vien muziejinio ar profesinio sąmoningumo raiška: atrodo, kad jie atspindėjo gilesnius ir platesnius pokyčius – poslinkius lietuviškųjų atminčių ir tapatybės plotmėje. Dvarams skirti paveldosauginiai aktai buvo kuriami sostinės kabinetuose, sakytume, „iš viršaus“. Muziejuose veikė vietos entuziastai, „iš apačios“. Pokyčiai visų pirma prasidėjo krašto muziejuose.

Dvaro svarbą pripažįstančiųjų ratas plėtėsi. Jis netruko išaugti į valstybinį ar nacionalinį reikalą. 1996 m. valstybiniu lygmeniu prabilta apie dvarą, konkrečiai Užutrakio dvaro ansamblį, kaip galimą valstybės reprezentacinę vietą¹⁶. Vienaip ar kitaip, tai buvo pretenzija ar prielaida Lietuvoje dvarui tapti valstybinės reikšmės projekto dalimi. Atrodo, kad dvaras valstybiniu mastu taip sureikšmintas buvo pirmą kartą, pirmą kartą atsirado valstybės ir dvaro jungtis.

Ne vienas to meto projektas ar sumanymas liko tuščia deklaracija, tačiau pagreitis didėjo. 2002 m. Valstybinė paminklosaugos komisija pasiūlė *valstybinės dvarų pavel-*

¹² Plačiau žr. S. Kulevičius, 2019, p. 79–81.

¹³ Alė Počiulpaitė, „Verkių interjerai“, in: *Literatūra ir menas*, 1978, Nr. 30, p. 8.

¹⁴ „Burbiškio dvaro istorijos skyrius“, in: *Daugyvenės kultūros istorijos muziejus-draustinis*, [prieiga internetui], in: <www.daugyvenesmuziejus.lt/burbiskio-dvaro-istorijos-skyrius>, [2022-09-30].

¹⁵ Žr. S. Kulevičius, 2019, p. 82.

¹⁶ „Dėl Užutrakio buvusio dvaro ansamblio paskirties“, LR Vyriausybės nutarimas, 1996-01-11, Nr. 69; „Dėl Užutrakio buvusio dvaro sodybos perspektyvinio panaudojimo (paskirties) programos metmenų patvirtinimo“, LR Vyriausybės nutarimas, 1999-06-09, Nr. 755.

do sampratos koncepciją¹⁷. Po karštų komisijos raginimų ėjo vyriausybės žingsniai: 2003 m. priimta valstybinė dvarų paveldo išsaugojimo programa, turėjusi: „<...> užtikrinti sąlygas dvarų paveldą įvairiapusiškai integruoti į bendrą šalies ekonominę, socialinę, kultūrinę plėtrą, išsaugoti šias kultūros paveldo vertybes, įtvirtinti nuostatą, kad išsaugotas dvarų paveldas padeda stiprinti tautinį tapatumą, plačiau supažindinti pasaulį su Lietuvos kultūros istorija.“¹⁸

Naujieji vaizdiniai

2001–2002 m. pasirodė keli dvarų paveldo apsaugai skirti Valstybinės paminkloaugos komisijos aktai gana iškalbingais pavadinimais: *Dėl dvarų paveldo išsaugojimo politikos* ir *Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo ir jo integravimo į visuomenės gyvenimą koncepcijos*¹⁹. Juose fiksuotos dvaro reikšmės (vaizdinio) inovacijos:

- dvaras pradėtas suvokti per kultūros ir tam tikra prasme kultūrologinę prizmę;
- dvaro ir valstybingumo sąvokos pradėtos vartoti greta;
- dvaras tapo jungtimi tarp Lietuvos ir Europos.

Dvaras buvo pamatytas kaip savitas pasaulis – prasminis, istorinis ar kultūrinis vienas ir veikėjas. Kita vertus, prasidėjo dvaro ir Lietuvos kraštovaizdžio, istorijos bei kultūros integracija. Visgi distancijos nuojauta ar šešėlis liko. Dvaras skelbtas „reikšminga Lietuvos kultūrinių simbolių sistemos dalimi“ – taigi Lietuvos, bet ne lietuvių kultūros. Pripažintas ir dvaro indėlis į Lietuvos valstybingumą – tiesa, vėlgi tik senosios bajorų, o ne moderniosios lietuvių Lietuvos. Nors priešprieša dabar nebebuvo tokia kardinali, dvaras ir Lietuvos valstybingumas nebuvo sutapatinti.

Viena iš atsivėrimo dvarui priežasčių buvo nauji valstybės prioritetai: besikeičianti didžioji politika keitė ir didžiuosius naratyvus, pagrindinius atminties, tapatybės ir vaizdinių veiksnius. Tradiciniai lietuvių naratyvai buvo grįsti saviizoliacija ir antilenkiškumu. Iš čia galios sėmėsi ir antidvariška laikysena. Lietuvos įstojimo į Europos Sąjungą ir NATO išvakarėse (įstota 2004 m.) susidėliojo naujas naratyvas, siūlęs platesnę – europocentrinę, eurointegracinę ir kartu daugiaperspektyvę – Lietuvos sampratą. Tokia Lietuva tapo labiau atvira dvarui, jis pripažintas vienu iš įvairialypės Lietuvos kultūros elementų. Šis naratyvas kitu kampu pasuko ir lenkų klausimą: lietuvių savivoka ir atmintis pradėta statyti ant kitų pamatų, nebe ant antagonizmo lenkiškumui, o lietuvių kultūros lenkėjimas pradėtas aiškinti kaip Lietuvos europeizacijos apraiška²⁰. Tradiciniai didieji naratyvai, atsiradę kartu su moderniuoju lietuviu, dvarų klausimu išliko nepajudinami: dvaras jiems ir liko niekuo arba antivertybe, baltąja (nematyti) arba juodąja (atmesti) Lietuvos istorijos dėme. Tačiau patys didieji naratyvai prarado privalomas pozicijas ir turėjo

¹⁷ „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo ir jo integravimo į visuomenės gyvenimą koncepcijos“, LR valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas, 2002-09-13, Nr. 87.

¹⁸ Dvarų paveldo išsaugojimo programa, str. 12.

¹⁹ „Dėl dvarų paveldo išsaugojimo politikos“, LR valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas, 2001-07-20, Nr. 83; „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo“.

²⁰ Plačiau žr. A. Bumblauskas, 2009, p. 36–40; A. Bumblauskas, 2015, p. 68–71.

užleisti daugiau vietos alternatyvoms. Paveldosauginis, daugiaperspektyvis-eurointegra-
cinis – šie veiksniai ir naratyvai kūrė savus ir savitus dvaro vaizdinius ir jie dabar tapo
labiau priimtini ir įtikinami nei senųjų naratyvų konstruktai. Tačiau po 1990 m. pradėjo
formuotis ir dar kelios, visai kitos prigimties, dvaro raiškos.

Dvaras kaip produktas

I žingsnis: kuriozai

1985–2010 m. Lietuvoje dėlėjosi naujieji dvaro vaizdiniai. Vyko evoliucija. Ši, kaip ir
kiekviena kita evoliucija, turėjo ne vieną veiksnį ar aplinkybę. Apie 1992 m. parduotu-
vių lentynose pasirodė lietuviški produktai su žymeniu „Dvaro“: „Dvaro“ alus, „Dvaro“
pienas, „Mūsų dvaro“ dešra. Šio vardo produktus pirmosios pradėjo gaminti alaus da-
rykla „Gubernija“ (nuo 1992 ar 1993) ir alaus darykla „Kalnapilis“ (nuo 1995), pieno
perdirbimo įmonė „Pieno žvaigždės“ (nuo 1998). Tai buvo iki tol nematytas ir negirdėtas
dvaro *amplua*. Jis tapo prekės ženklu. Kokie motyvai nulėmė gamintojų pasirinkimą: ar
tai buvo tiesiog atsitiktinumumas; ar tikslingas pasinaudojimas beatsirandančiu visuomenės
palankumu dvarui (masių sentimentais), kai pasitelkiant žodį „dvaras“ tikėtasi papildo-
mos naudos (didesnių pardavimų)? Bet gal tai buvo ne vaizdinių pasekmė, o priežastis:
dalis šių produktų įsitvirtino Lietuvos rinkoje ir iš parduotuvių lentynų, televizijos ekrana-
nų bei reklaminių stendų savaip populiarino dvarą – darė šį žodį labiau įprastą, o per tai
ir labiau artimą, savą? Vienareikšmiškai atsakyti sunku. Galime užtikrintai pasakyti tik
tiek, kad vartotojiškoji dvaro „paradigma“ ar aspektas su laiku tik stiprėjo, įvairėjo, o už
jos produktų galime įžvelgti įdomių paties dvaro vaizdinio raiškų²¹.

Apie 2002 m. Lietuvoje prasidėjo dvarų-fikcijų metas. Viena po kitos dygo „Dva-
rais“ vadinamos vietos. Šis reiškinys buvo būdingas vadinamiesiems etnorestoranams ir
kaimo turizmo sodyboms²². Įstaigos savo pavadinimuose naudojo dvaro žymenį, tačiau

²¹ Mintis, kad dvarų palikimas gali būti ir ūkio ar ekonomikos išteklius, Lietuvoje nebuvo nauja. Sistemingesnių
ir labiau konceptualizuotų jos pavidalų atsirado dar sovietmečiu. 1985 m. pradėta įgyvendinti paveldosauginė
programa *Sodybinių ansamblių perspektyvinė pritaikymo schema*. Jos autoriai dvarų ansamblius (sodybas) siūlė
traktuoti kaip sudedamąją šalies teritorijos apgyvendinimo sistemos dalį ir per teritorijų planavimą organiškai su-
jungti su šalies nūdienu ir perspektyva (žr. Ričardas Stulpinas, „Pamiršti dvarai“, in: *Literatūra ir menas*, 1989,
Nr. 29, p. 8–9; Ričardas Stulpinas, „Sodybinių ansamblių perspektyvinės pritaikymo schemos pirmojo etapo
rezultatai“, in: *Architektūros paminklai*, 1993, Nr. 13, p. 42–60). Vėliau ši koncepcija buvo plėtojama ir atnau-
jinama, prisitaikant prie besikeičiančių aplinkybių – socialistinės ekonomikos virsmo kapitalistine (žr. Ričardas
Stulpinas, „Neįkainojama kaina“, in: *Kultūros barai*, 1990, Nr. 11, p. 11–16). Atrodo, kad šių idėjų tąsa reikėtų
laikyti ir pirmuosius dvarų paveldo apsaugai skirtus teisinius aktus (nuo 1992). Tačiau labai netrukus (jau apie 1993)
išsikvėpta. Apie dvarus kaip šalies ekonomikos politikos objektą, potencialų ekonominės gerovės išteklių ar dvarų
rinką vėl prabilta 2002–2003 m. dvarams skirtuose aktuose (pavyzdžiui, „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo
išsaugojimo“; „Dvarų paveldo išsaugojimo programa“, str. 41). Visgi minėtai atvejais buvo kalbama apie statinius,
o ne „etiketes“, ir tikrą postūmį šioje srityje padarė ne paveldosauginės programos ar valstybės intencijos, o privatus
verslas ir pati rinka.

²² Pavyzdžiui, kaimo turizmo sodybos „Ažuolų dvarelis“ (2005), „Karvio dvaras“ (2006), „Margiškių dvaras“
(2006), „Svajonių dvaras“ (2007), „Dvarėnų dvaras“ (2008), „Aukšinio elnio dvaras“ (2010), „Vytautų dvaras“
(2013), „Gandrų dvaras“ (2017), „Dzūkijos dvaras“, „Luokesų dvaras“, „Virkšinių dvaro užėiga“. Kiti atvejai, kai
naudoti su dvaro tematika susiję žymenys: sodybos „Pas poną“ (2000), „Kernavės bajorynė“ (2006), „Bajorai“ (2015).

jos atsirasdavo ten, kur dvaro iki tol paprastai niekada nėra buvę, o jų eksterjeruose tik išskirtiniais atvejais sekta istorine dvarų architektūra²³. Negana to, tai buvo akivaizdžiai ir net deklaratyviai liaudiško (kaimiško) turinio įstaigos, siūliusios „tradicinę“ kaimo virtuvę ir interjerą. „[Š]alia miesto gyvenimo fragmentų, amatų, pilių, medžioklės scenų, žemdirbio buities darbų vaizdų [interjere] dominuoja Lietuvos etniniams regionams būdinga ornamentika, spalvos. Autentiški motyvai paimti iš audinių, siuvinių, baldų puošybos, medžio raižinių, senųjų skulptūrų. Kitas piešinių neišsenkantis šaltinis – žodinė lietuvių liaudies tautosaka. Pasakų, dainų, padavimų, legendų, mįslių motyvai, gėrio ir blogio kova, išreikšta per velnio ir žmogaus simbolines figūras <...>“²⁴, – taip apibūdintas 2003 m. įkurto restorano „Forto dvaras“ interjeras. „Etnografijos“ koncentratas ir nė krislo dvaro. Vėliau restorano pavadinimas pakeistas į „Etno dvaras“. Taigi su tikrais istoriniais ar išlikusiais dvarais (statiniais, istorija, tradicijomis) jokių sąsajų neturėta ir net nemėginta jų ieškoti ar jas imituoti. Vienas naujesnių šios „paradigmos“ pavyzdžių – Sodeliškių dvaro sodyba, lankytojams atsiverusi 2011 m.: „[Š]eima savo lėšomis <...> pastatė vadinamąją Sodeliškio dvaro sodybą, kurią pavadino prieš 3–4 šimtmečius kitoje kelio pusėje stovėjusio dvaro vardu. Anot ūkio šeimininkės Neringos, tai – autentiška Aukštaitijos sodyba. „Tokioje sodyboje prieš 100 metų gyveno ūkininkas vidutiniokas, turėjęs apie 40–50 hektarų žemės. Į ansamblį įeina klojimas, klėtis, kalvė, pirtelė, rūsys, gyvenamasis namas, tvartas ir šulinys. Visi šie pastatai apstatyti senoviniais daiktais, kuriuos mes patys surinkome“, – pasakojo ji.“²⁵

Kaimo kultūra vadinama dvaru – atrodytų visiškai nepagrįsta, netikra, paradoksalu, bet tai puikiai atitiko paveldo kaip produkto dėsnius²⁶. Verslas sugebėjo integruoti tai, kas iki tol atrodė nesuderinama ir vaizduota kaip aršūs priešai. Deja, šio keisto darinio jokiū būdu dar negalima laikyti atsigręžimu į dvarą ar jo reabilitacija: dvaru čia pasinaudota viso labo kaip etikete, visiškai jo nereflektuojant ir neatsiveriant gilesnėms ar platesnėms jo reikšmėms. Tačiau jis tapo pakopa kitam žingsniui. Pavadinimo „Dvaras“ populiarėjimas liudijo, kad poslinkiai vyko jau nebe tik paveldosauginių aktų eilutėse, mokslininkų pranešimuose ar muziejininkų profesionalų vizijose – ši reikšmė jau atėjo į „mases“ ir kėlė nebe vien neigiamas asociacijas.

Tačiau visgi kodėl dvaras? Atrodo, kad poreikis „Dvarui“ gimė tiesiog iš poreikio alternatyvoms. Gali būti, kad visuomenei vis labiau priprantant prie vartojimo ir lempant nuo pasiūlos (2000–2008 m. Lietuvos ekonomika augo, bent jau pagal bendrojo vidaus produkto rodiklius), liaudies kultūros produktai galų gale pasirodė išeikvoti, pabodo.

²³ Toks išskirtinis atvejis buvo restoranas „Bajorkiemis“ (Kaišiadorių r.; 2002), įsikūręs naujai pastatytame mediniame XVIII a. dvaro rūmus primenančiame pastate (Blinstrubiškių dvaro rūmų replika).

²⁴ „Vilniuje atidarytas lietuviškų patiekalų restoranas „Forto dvaras““, in: *Delfi.lt*, 2003-07-18, [prieiga internetu], in: <<https://m.delfi.lt/article.php?id=2622221>>, [2022-09-30].

²⁵ Viktorija Karsokaitė, „Ūkininkai Biržų rajone pastatė sodybą – dabar neatsigina vestuvinių ir duonos ragautojų“, in: *15min.lt*, 2018-07-15, [prieiga internetu], in: <www.15min.lt/verslas/naujiena/kvadratinis-metras/nekilnojamas-turtas/ukininai-birzu-rajone-pastate-sodyba-dabar-neatsigina-vestuviniu-ir-duonos-ragautoju-973-999650?all#print&copied>.

²⁶ Žr. R. Čepaitienė, 2009, p. 9–17.

Nors „masės“ vis dar tapatinosi su kaimo kultūra, tačiau jas pradėjo vilioti ir platesnis rūbas – aukštesnė, prabangesnė kultūra. Ir atrodo, kad dvarais tada pasinaudota ne iš didelės meilės jiems (tokios dar teko palaukti), o dėl jų nepažinimo – dešimtmečius užsitęsęs sąmoningas atmetimas ir ignoravimas dabar virto paslaptینگumo ir savotiškos egzotikos jausmu. Atitinkamame pasirinkime dar būta daugiau sąmoningumo nei racionalumo: „Dvaras“ – skamba kažkaip įdomiai ir tiek.

Dvarų klausimas savaip atsispindėjo populiariojoje literatūroje. Iki maždaug 1998 m., jei domėn neimtume dvaro „blogybių“ demaskavimui ir menkinimui skirtų publikacijų, Lietuvoje faktiškai nebuvo dvarų tematikai skirtos populiariosios literatūros. Vėliau pradėta publikuoti po vieną kitą tokių leidinių per metus. Tai buvo bukletų formato konkrečius dvarus ir juose vykusius meno renginius pristatantys ar didesnės apimties kraštotyrinio pobūdžio leidiniai²⁷. 2003 m. pasirodė kelionių vadovas *Lietuvos pilys ir dvarai: istorijos ir legendos, architektūros bruožai: patarimai, nuorodos ieškantiems kelio*²⁸. Tuo metu jis gal ir netapo sensacija. Tačiau šiandieną šią knygą galima laikyti mažų mažiausiai įvykiu ar dėmesio vertu faktu lietuviškoje dvarų atminties istorijoje. 183 puslapiai (dalis jų skirta pilims), 1 500 egzempliorių tiražas, spalvotos iliustracijos ir žemėlapiai – tai buvo pirmas tokio pobūdžio (dvarų tematikos) leidinys. 2005 m. pasirodė antras knygos leidimas. Knyga buvo ne tik pirma savo tematikos, bet ir tapo tiesesne nuoroda į „tikrą“ dvarą, rodė didėjančią susidomėjimą tema. Tačiau dvarams čia visgi dar teko glaustis po architektūros, legendų ir pilių priedanga. Šie buvo populiariesni už dvarą ir tokia hierarchija užkoduota tiek leidinio pavadinime (pilis minimos pirmiau už dvarą, nors pačiame leidinyje esama kitų proporcijų), tiek jo viršelyje (naudojamosi neogotikinių Lentvario dvaro rūmų, turinčių aliuzijų su gotikine pilimi, nuotrauka). 2007 m. pasirodė knyga *Lietuvos dvarai*, bet jos viršelyje dar sąmoningai ar pasąmoningai panaudojamas ne kokio nors dvaro rūmų vaizdas, o perspektyva su Trakų salos pilies atvaizdu²⁹. 2008 m. knygos *Dvarai: spindesys ir skurdas. Lietuvos dvarų likimai* viršeliui jau nebeprireikė pilies – pasitelktas Šešuolėlių dvaro rūmų atvaizdas³⁰. Dvarai tapo pačia savaime vertinga tema ir preke (bent jau knygų pavidalu). Nuo tada Lietuvoje kasmet išleidžiama po naują reprezentacinio pobūdžio dvarams skirtą žinyną, vadovą ar albumą³¹, o apskritai dvarų tematikai skirtų leidinių skaičius padidėjo daugiau nei 2,5 karto³².

²⁷ Kiekybinės ir turinio tendencijos nustatytos remiantis Lietuvos integralios bibliotekų informacijos sistemoje (LIBIS) pateikiamais duomenimis.

²⁸ Ingrida Semaškaitė, *Lietuvos pilys ir dvarai: istorijos ir legendos, architektūros bruožai. Patarimai, nuorodos ieškantiems kelio*, Vilnius, 2003.

²⁹ Gintaras Abaravičius et al., *Lietuvos dvarai*, Kaunas, 2007.

³⁰ Ingrida Semaškaitė, *Dvarai: spindesys ir skurdas. Lietuvos dvarų likimai*, Vilnius, 2008.

³¹ Tokio leidinio nebūta gal tik 2013 m.

³² 1998–2007 m. pasirodė apie 30 dvaro žymenį pavadinime turinčių įvairaus pobūdžio leidinių (neskaičiuojant grožinės literatūros ir politinei ar ekonominei istorijai skirtų leidinių), 2008–2017 m. jų skaičius buvo kiek daugiau kaip 80.

II žingsnis: atgimimas

2012 m. Lietuvoje dvarams pradėtas taikyti iki tol negirdėtas epitetas – *atgimęs*³³. Pirminį ignoravimą, vėliau kilusį pesimizmą dėl ateities³⁴ pakeitė nauja emocija – pozityvumas. Tuo konstatuoti arba atspindėti keli dalykai. Po Europos Sąjungos fondų ir privačių injekcijų iš tiesų buvo išsaugota ir sutvarkyta dalis dvarų sodybų ar atskirų jų statinių. Statistiškai ir proporciškai šis skaičius nebuvo didelis, tačiau jų išsibarstymas po įvairias Lietuvos vietas (geografinė sklaida), viešinimo ir reklaminės kampanijos, pačios visuomenės susidomėjimas tokiais projektais šiuos atvejus padarė pakankamai matomus, kad susidarytų atgimimo įspūdis. Kita vertus, sutvarkytos erdvės buvo orientuotos į visuomenę, dvarai tapo atviri visuomenei: jie virto turizmo, kultūros, vietos bendruomenių, reprezentacijos židiniais. Kartu dvarų paveldo atgimimas tapdavo ir bendruomenių, kultūros, verslo bei ekonomikos atgimimo liudinininku ar įkvėpėju ar bent jau darė tokį įspūdį. O tai vėlgi dar labiau didino dvarų matomumą, patrauklumą ir stiprino jų atgimimo nuojautą. Galų gale, visuomenė tapo kitokia – prielanki jei ne pačiam dvariškumui, tai dvaro erdvės kuriamai nuotakai ir siūlomoms viešoms ar komercinėms paslaugoms. Šiuo atveju įvyko ne atgimimas, o jausmo, kurio iki tol lietuvių visuomenė faktiškai neturėjo, gimimas.

Verslas Lietuvoje dvarą pradėjo atrasti XX a. dešimtame dešimtmetyje, kai pasirodė pirmosios etiketės su žodžiu „Dvaro“. Dvaro vaizdiniu tada naudotasi ribotai, neišplėtojant ir neakcentuojant šio naratyvo. Pavyzdžiui, 1998 m. „Dvaro“ pieno televizijos reklamoje veiksmas vyksta Rokiškio dvaro fone, sukurtas idiliškas dvaro gyvenimo epizodas (etnografinių eksponatų ir gėlių apsuptyje dvaro tarnaitės kalbasi apie dvaro šokus), tačiau dvariškumas čia nepanaudojamas paties produkto ypatumams pabrėžti. Pagrindine žinia tampa pieno natūralumas ir nauda augančiam organizmui³⁵. Tačiau per 20 metų šis žymuo išaugo iki universalaus prekių ženklo: dvaras tapo tam tikros kokybės ženklu, savaime teikiančiu pridėtinę vertę. Alus pavadintas „Dvaro“ tampa daugiau nei vien alumi³⁶. Tai

³³ Plg. tuo metu pasirodžiusių leidinių pavadinimus: *Atgimę dvarai* (Ingrida Semaškaitė, Vilnius, 2012); *Atgimęs Kretingos dvaras* (par. Vida Kanapkienė, Kretinga, 2012); *Atgimęs Jurbarko dvaras laukia jūsų* (Jurbarkas, 2013); *Kuršėnų dvaras: atgimstantis kultūros židinys* (par. Aurelija Bacevičiūtė, Vytautas Kirkutis, Šiauliai, 2014); *Atgimęs Kretingos grafų Tiškevičių dvaras* (sud. Jolanta Klietkutė, Kretinga, 2018).

³⁴ Idėjų laukuose dvarų klausimu nuo 1985 m. nuolat būta judesių. Tačiau buvo metas, kai materijų pasaulyje nevyko nieko naujo ir nieko pozityvaus – dvarų pastatai ir sodybos toliau merdėjo. Apie 2000 m. Lietuvoje kilo susirūpinimo dvarų paveldu banga, kurią sukėlė suvokimas, kad per Nepriklausomybės metus šio paveldo situacija negerėjo, o realiai (subjektyvi šių eilučių autoriaus prielaida), palyginti su paskutiniais sovietiniais metais, net blogėjo (žr. „Dėl Lietuvos Respublikos dvarų paveldo išsaugojimo“, str. 5.3). Atitinkamų problemų sprendimui skirta ir galbūt daug lūkesčių teikusi valstybinė dvarų paveldo išsaugojimo programa taip pat nevykdėta: praėjus ketveriems metams po programos priėmimo (2003) konstatuota, kad ji „iš esmės nebuvo įgyvendinta“ (žr. „Dėl valstybinės Dvarų paveldo išsaugojimo programos“, 2007). Nesimatė ne tik kiekybinių proveržių išsaugant, restauruojant ar atgaivinant dvarus, tačiau nesugebėta įkvėpti ir „minkštesnių“ veiklų – sistemingų mokslinių dvarų tyrimų ir pan. Tai atspindėjo ir, sakytume, nacionalinio lygmens dvarų projektuose: Aristavėlės dvaro rūmai ir toliau susandėliuoti gulėjo liaudies buities muziejuje (žr. toliau); valstybę reprezentuoti turėjusios Užutrakio dvaro sodybos atgimimas užsitęsė (rimti ir nuoseklūs ansamblio atkūrimo darbai prasidėjo nuo 2006 m.). Iš esmės reikalai pradėjo taisytis dėl išorinių aplinkybių – atsivėrusių Europos Sąjungos fondų.

³⁵ „Dvaro Pienas – naujojo pieno naujoji reklama“, in: *YouTube.com*, 2009-10-02, [prieiga internetu], in: <www.youtube.com/watch?v=HBSSu0vIm3o>, [2022-09-30].

³⁶ „Dvaro“ žymenį, atrodo, labiausiai bus pamėgusios alaus daryklos ir mėsinės. Alaus daryklos, pavyzdžiui: „Butautų dvaro bravoras“ (nuo 2009), „Vasaknų dvaro“ bravoras. Alaus rūšys, pavyzdžiui: „Dvaro“ alaus linijos

pakeitė ir verslininkų praktikas: apie gaminį pradėtas kurti visas „dvariškas“ naratyvas-argumentacija, kuris išsamiai išguldomas interneto svetainėse, o trumpesne forma – ant paties gaminio. Paprastai šis pasakojimas susideda iš kelių dalių: įmonės ar gaminio sąsąjį su konkrečiu dvaru ar dvarų istorija, dvaro tradicijomis įrodinėjimo; istorinės dvaro tradicijos, su kuria siejamas gaminys, ypatingumo įrodinėjimo – jis yra kažkuo ypatingas savaime arba ypatingesnis už kitas (ne dvaro) tradicijas; šios tradicijos tęstinumo ar atgimimo akcentavimas, save parodant kaip jos tesėją. Taigi ir vėl atgimimas. Padidėjus prekių ženklo vertę liudijo 2012 m. tarp alaus gamintojų prasidėję teisminiai procesai dėl teisės savo gaminiams naudoti pavadinimą „Dvaro“³⁷. Ir šiuo atveju turime ne vien rinkos vertę: rinka naudojasi vartotojų sąmonėje veikiančiais vaizdiniais, o tai reiškia, kad dvaras jau yra tapęs tinkamu dirgikliu. Ir tai jau buvo kitas lygmuo, kai vien žodžio „Dvaras“ nebeužteko, – reikėjo rafinuotesnio ir labiau išplėto pasakojimo, istorijų apie tikrus ar pramanytus dvarus ir tradicijas. Taip dvaras buvo paverstas pažangos, geresnės kokybės ir laiko išbandyto gaminio sinonimu. Iliustracijai: „Pavadinimas „Dvaro“ pasirinktas neatsitiktinai – tikroji Lietuvos pienininkystės istorija prasidėjo būtent dvaruose. Čia nuo seno puoselėtos pažangaus ūkininkavimo tradicijos, dvarų ganyklose ganėsi geriausių veislių karvės, dvarų pieninėse dirbo garsiausi meistrai, pieno produktų gamybai naudojė moderniausias to meto technologijas, o išrankūs dvarų gyventojai mėgavosi aukščiausią kokybę ir natūralų skonį išsaugojusiais pieno produktais. „Dvaro“ prekės ženklas tęsia 19 a. pabaigoje dvaruose užgimusias tradicijas ir vartotojams siūlo tik aukščiausios kokybės, tradicinių receptūrų, geriausių meistrų pagamintus, skaniausius pieno produktus <...>“³⁸ Arba: „Lietuvoje aludarystės tradicijos aktyviausiai formavosi XIX a. viduryje ir pabaigoje Aukštaitijoje. Tikras aukštaičių pasididžiavimas – klestintys dvarai, garsėję savo kilminga istorija ir nagingais alaus meistrais, jau anuomet žinojusiais, kaip išvirti alų. <...> Aukštaitijos dvaruose susijungę vietos papročiai ir Vokietijos aludarių patikrinta receptūra paspartino ir pirmosios didelės alaus daryklos atsiradimą. Dar tik bekylančios Aukštaitijos sostinės – Panevėžio – pakrastyje ją įkūrė vokiečių kilmės dvarininkas, patyręs aludaris Albertas Foightas <...>. Taip 1902 metais gimė šimtametę istoriją turinti „Kalnapilio“ alaus darykla.“³⁹

(alaus daryklos „Gubernija“ ir „Kalnapilis“, atitinkamai nuo 1992 ar 1993 ir 1995), „Butautų dvaro“ („Fulgor“, nuo 2005), „Belvederio dvaro“ („Klausučių alaus darykla“, apie 2012), „Karpių dvaro“ („Joalda“, nuo 2013). Mėsinės, pavyzdžiui: „Rokiškio mėsinė“ (nuo 2013 m.), „Dvaro mėsa“ (nuo 2016). Mėsos gaminiai, pavyzdžiui: „Bajorų“ dešra („Krekenavos agrofirma“), nugarinė „Bajorų gardėsis“ (Audriaus Banionio ūkis), „Mūsų dvaro“ dešra („Klaipėdos mėsinė“).

³⁷ „Byla 2-1875-160/2012“, in: *Eteismai*, 2012-06-15, [prieiga internetu], in: <<https://eteismai.lt/byla/163217277396825/2-1875-160/2012>>, [2022-09-30]. Kitas atvejis: „Byla E2-283-589/2017“, in: *Eteismai*, 2017-05-16, [prieiga internetu], in: <<https://eteismai.lt/byla/91413618514143/e2-283-589/2017>>, [2022-09-30].

³⁸ „„Dvaro“ prekės ženklas – tarp sėkmingiausių prekių ženklų Lietuvoje“, in: *VersloSavaitė.lt: Verslo pasaulio aktualijos*, 2012-04-23, [prieiga internetu], in: <www.verslosavaite.lt/index.php/Dvaro-prekes-zenklas-tarp-sekmingiausiu-prekes-zenklu-Lietuvoje.html>, [2022-09-30]. Taip pat: „Apie „Dvaro“. Dvaras – 19 a. Lietuvos ūkio pažanga“, in: *AB „Pieno žvaigždės“ „Dvaro“. Natūralaus pieno tradicijos*, [prieiga internetu], in: <www.dvaro.lt/index.php/apie-dvaro/104>, [2022-09-30].

³⁹ „Skonis, vertas aludario krašto. Aludario krašto istorijos“, in: *UAB „Kalnapilio-Tauro“ grupė*, [prieiga internetu], in: <www.kalnapilis.lt>, [2019-09-30]. Daugiau pavyzdžių: „Be ko buvo neįsivaizduojamas Aukštaitijos dvaras: čia ne tik gražiausi žirgai žvengė“, in: *15min.lt*, 2017-08-04, [prieiga internetu], in: <www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/be-ko-buvo-neisivaizduojamas-aukstaitijos-dvaras-cia-ne-tik-graziausi-zirgai-zvenge-582-835760>, [2022-09-30]; „Apie dvarą. Butautai – traukos centras“, in: [*Butautų dvaro bravoras*], [pri-

Dar XXI a. pirmajame dešimtmetyje Lietuvoje išsivystė dvaro industrija – prikurta „Dvaro“ žymenį naudojančių poilsio ir pramogų kompleksų. Prasidėjo nuo etnorestoranų ir kaimo turizmo sodybų, o po dešimtmečio (apie 2010–2012) šią estafetę perėmė ir prabangesni užmiesčio viešbučiai bei restoranai⁴⁰. Nuo pirmtakų jie skyrėsi tuo, kad naudojosi nebe etno, o istorinėmis dvarų architektūros formomis: kilo „XIX a. angliškos architektūros tipo“, „su didžia pagarba Vilniaus klasicizmui ir šio regiono dvarų stilistikai“ ar „remiantis medinių Žemaitijos dvarų laikotarpio inspiracijomis“ suprojektuoti statiniai-„rūmai“⁴¹.

Būdinga, kad dėl stiprėjančios konkurencijos, kritiškesnių ir reiklesnių klientų dabar ir šioms vietoms prireikė „dvariškų“ legendų: paties už save kalbančio pavadinimo nebepakako. Ar tai būtų prabangus viešbutis, restoranas, ar kaimo sodyba, jų legendos kurtos ir kuriamos pasitelkiant panašias klišes: vieta įsikūrusi įstabios gamtos apsuptyje; svetingas ir paslaugus aptarnavimas; ramybės ir harmonijos oazė. Taigi akcentuojama prabangi ar išskirtinė aplinka ir prabangios ar išskirtinės paslaugos. Mokslo ar specialistų terpėse ir jų poveikio laukuose dvaras suvoktas kaip kažkas istoriško, materialaus ar erdviško. Tačiau dvarų industrijoje jis virto ypatingo jausmo ir tam tikros kokybės žymeniu. Tai pasaka ir jūsų svajonių išsipildymo vieta: į „dvarą“ kviečiama ir vykstama ne praeities ar paveldo pažinti, o pabėgti nuo kasdienybės. Ilustracijai: „Namų šiluma, gyvos dvaro tradicijos, kvapą gniaužiantis Nemuno slėnis ir elegantiškas kasdienis gyvenimas – „Dzūkijos dvaro“ svetingumo dalelės. Rytais Jūsų laukia karšti bajoriški pusryčiai, įdienes galite mėgautis rafinuota popiečio arbatos gėrimo apeiga, iškyla parke ar vakarienė prie žvakių. Išsilgusius tikro ryšio su gamta kviečiame jodinėti žirgais ir pasinerti akimis ir širdimi į nepakartojamą Dzūkijos gamtovaizdį.“⁴² Arba: „Čia, Liekės upelio pašonėje, savo svetingas duris atvėręs Paliečio dvaras. Šalia – augančių šimtamečių pušų ošimas, nepailstančio vandens čiurlenimas, paukščių čiulbėjimas, grynas oras, gražiai sutvarkyta aplinka – tai, ko reikia nuo gyvenimo tempo pavargusiam žmogui. Čia tereikia visai nedaug, kad pasijustumėte lyg pasakoje. Paliečio dvaro svečius supa prabangus dvaro interjeras, išpuoselėta aplinka su dideliu parku.“⁴³ Sukurta alternatyvi sąvokos reikšmė ir alternatyvus pasaulis. Šiuo atveju taikliai pastebėta architektūros istorikės Nijolės Lukšionytės-Tolvaišienės: „[D]varas traukia šiuolaikinį žmogų todėl,

eiga internetu], in: <www.butautu.lt/dvaras/istorija>, [2019-09-30]; „Alus“, in: *Vasakny dvaras*, [prieiga internetu], in: <http://vasaknudvaras.lt/alus>, [2022-09-30]; „Apie mus [Rokiškio mėsinė]“, in: *Rokiškio mėsinė. Lietuviško paveldo tradicijos*, [prieiga internetu], in: <www.rokiskiomisine.lt/apie-mus>, [2019-09-30].

⁴⁰ Pavyzdžiui, „Padvaisko dvaras“ (2011), „Bebrusų dvaras“ (2012), „Dvaras „Provansalis““ (2014, sąvoka „dvaras“ pavadinime vartojama nuo 2018), „Paliečio dvaras“ (2015), „Vyšnių dvaras“ (2015), „Memelio dvaras“, „Radailių dvaras“, „Tautvydo dvaras“.

⁴¹ „Neregėta Aukštaitija: 5 dvarai, kuriuos verta aplankyti vasarą“, in: *Alfa.lt*, [prieiga internetu], in: <www.alfa.lt/straipsnis/50033427/neregeta-aukstaitija-5-dvarai-kuriuos-verta-aplankyti-vasara>, [2022-09-30] (žr. apie Babrusų „dvarą“); „Dvaras „Provansalis““, in: *Dvaro sodyba „Provansalis“*, [prieiga internetu], in: <www.provansalis.lt>, [2022-09-30]; „Apie mus [Vyšnių dvaras]“, in: *Vyšnių dvaras*, [prieiga internetu], in: <https://vysniudvaras.lt>, [2019-09-30]. Dar žr. „Apie Dvarą“, in: *Paliečio Dvaras*, [prieiga internetu], in: <http://paliekioldvaras.lt/apie-dvara>, [2022-09-30].

⁴² „Apie Dzūkijos dvarą“, in: *Dzūkijos dvaras*, [prieiga internetu], in: <https://dzukijosdvaras.lt/apie-dvara>, [2019-09-30].

⁴³ „Apie Dvarą“.

kad jis gyvena labai „nedvariškai“ tiek buitine, tiek dvasine prasme. Todėl dvaro sodyba jam asocijuojasi su dvasiniu komfortu, natūros ir kultūros santarvės oaze, kurią simbolizuoja senoji dvarų kultūra. <...> Dvaro ilgesys – tai ilgesys tikro, lėto, meditatyvaus gyvenimo.“⁴⁴

Iki 2010–2012 m. sukurtuose simuliakruose daiktų ekspozicijos ar kitokios kilnojamos dvaro reprezentacijos buvo retas dalykas. Vietoj jų naudotasi kitokiomis „ekspozicinėmis sistemomis“: atvira terasa su vaizdu į nuostabų upės vingį ir pan. O retkarčiais pasitaikančios atitinkamos reprezentacijos akivaizdžiai pykosi su istorine tiesa ar realijomis, tačiau dėl to nesukta galvos – ne istorinei tiesai skleisti šie „dvarai“ kurti. Štai „Dzūkijos dvaras“ didžiavosi „dvaro“ valgomuoju su „autentiška“ duonkepe krosnimi⁴⁵. Tačiau vėliau ne tik „dvarų“ išvaizda, bet ir jų interjerai pradėti traktuoti kitaip – istoriškiau. Maži praeities „niekučiai“ (istorinės nuotraukos, antikvariniai baldai ir pan.) rado savo vietą „dvaruose“. Štai: „Pagrindiniu [Vyšnių dvaro] salių akcentu tampa žymios dailininkės, aukščiausios kategorijos keramikos restauratorės <...> kurtos koklinės krosnys. Visame interjere naudotos prabangios ir kokybiškos medžiagos – gipso lipdiniai, marmuro paviršiai, masyvo baldai, sietynai sukuria bendrą balansą ir harmoniją.“⁴⁶

III žingsnis: autentiškumo geismas

Tikrieji istoriniai dvarai vis dar buvo likę nuošalyje. Nuo 2007 m. pradėjo gausėti paslaugų įstaigų, besikūrusių jau istorinėse dvarų erdvėse. „Dvaras“ jungėsi su dvaru. Savo reprezentacijose jie naudojami retorika, artima pirmiau minėtai, tačiau greta stengėsi pademonstruoti ir savo istoriškumą: praeityje ieškoma savo išskirtinumo (ryšių su garsiomis giminėmis ar pan.); praeitis pasitelkiama kuriant vietos savitumo jausmą; akcentuojamas praeities relikto (išlikusių statinių) tikrumas, autentiškumas ir naujųjų šeiminkų pastangos atkurti, atgaivinti juos. Iliustracijai: „Atkūrus Lietuvoje nepriklausomybę pastatas keliavo iš rankų į rankas <...>, ir galų gale viskas virto griuvėsiais, kol galiausiai papuolė į geras rankas... Naujieji šeiminkai rekonstravo pastatą – atnaujino net sienų plytas bei autentiškas stogo čerpes, atkūrė aplinkos jaukumą, išvalė kelių dešimtmečių kažkieno užmirštą sodą. Dabar sodyba išgyvena renesanso laikotarpį – atsinaujino klasika alsuojančiu interjeru, kvėpuoja nauja dvasia bei mėgaujasi vėl atgijusiu žmonių šurmuliu.“⁴⁷ Arba: „Didelėje erdvėje pagal paveldosaugininkų planus, prisodinta daug augalų, svaiginančiais kvapais mėgautis ir grožėtis kviečia rožynas. Tvenkiniuose, kurie supa dvarą iš šiaurės rytų ir pietvakarių, gausu žuvies: upėtakių, karpių, eršketų. Dvare yra trys skirtingo dydžio salės, kiekviena savaip graži ir kviečianti stabtelėti, pamąstyti apie laiko tėkmę, trapią būtį. Yra išlikusių senų nuotraukų su dvaro atskirais elementais, buvusiais šeiminkais. Daug istorijų galėtų papasakoti senasis židinys, dabar

⁴⁴ N. Lukšionytė-Tolvaišienė.

⁴⁵ „Apie Dzūkijos dvarą“.

⁴⁶ „Apie mus [Vyšnių dvaras]“.

⁴⁷ „Apie sodybą“, in: *Akmenių dvaras*, [prieiga internetu], in: <www.akmeniudvaras.lt/vidus/about.html>, [2022-09-30].

atrestauruotas ir papuoštas naujais kokliais.⁴⁸ Dvarų industrija atrado naują madą ir prioritetą – istorinį ir paveldosauginį aspektus. Tai tapo gero tono ženklu, ko gero, turinčiu imponuoti ir produktų vartotojams – visuomenei. Tiesa, praktikoje nuėta skirtingu keliu: vienur vykdytos gana kardinalios rekonstrukcijos (būdinga iki 2010)⁴⁹, kitur iš tiesų siekta skrupulingo restauravimo⁵⁰.

Palankumą dvarams liudijo ir kitos iniciatyvos. 2016 m. pradėtas projektas *Didikų Lietuva*, žadėjęs inovatyviomis priemonėmis pristatyti 29 dvarų ansamblius ir taip didinti Lietuvos žinomumą Europoje. Iš pirmo žvilgsnio projektas priskirtinas paveldo edukacijai. Tačiau žinant jo iniciatorių ir vykdytoją (Lietuvos viešbučių ir restoranų asociacija), akivaizdu, kad tai ir verslo projektas, pristatantis ne tik paveldą, bet ir esamus ar potencialius produktus, supažindinantis su rinka ir kuriantis ją⁵¹. Kalbama apie kultūrinį išteklių, bet iš esmės omenyje turimas ir vertinamas jo ekonominis potencialas: „Šalies ar vietovės kultūrinių, su menu ir istorija susijusių išteklių įvairovė, aktyvus, švietėjiškas, individualizuotas turizmas įgauna vis didesnę paklausą, vertinamas tikrumas, autentiškumas, ieškoma neatrastų, nepažintų turistinių vietovių, nišinių turizmo produktų.“⁵²

Dvaras – naujas ir neišeikvotas; tinkamas pažintiniam, kultūriniam, aktyviam ir individualizuotam („tik man skirtam“) turizmui; gebantis pasiūlyti iliuzinį ar nesuklastotą tikrumo jausmą – čia slypi jo dabartinis aktualumas ir nauda verslui. Dešimtmečius dėl ideologinių priežasčių ignoruotas ar užmirštas dvaras šiandien tampa lobiu lankytojui ir verslui bei alternatyva įprastoms turizmo formoms ir ištekliams. Kai vartotojas vertina tikrumą, autentiškumą (šiandieną tai irgi yra tapę preke), o verslas tam nuolankiai priitaria ir siūlo atitinkamą produktą, naudą gauna ir paveldosauga: dvarų pastatai ir erdvės atkuriamos sekant paveldosaugos nuostatomis ar netgi keliantis dar aukštesnius reikalavimus tikrumo išsaugojimui. Taigi (labiau panegirinis, nei moksliskai visiškai pagrįstas ir pamatuotas apibendrinimas, bet visgi) ir verslui turime būti dėkingi už dabartinį dvarų atgimimą: jis tapo dvaro atradimo, pripažinimo ir atgaivinimo katalizatoriumi, provokavusiu ir kitas su dvarais susijusias sritis.

Išvados: kai „jie“ tampa „mes“

- 2010 m. Lietuvos liaudies buties muziejuje po 23 metų sandėliavimo pakilo Aristavėlės dvaro rūmai⁵³. 2009–2012 m. Užutrakyje po daugiau nei 10 metų, kai ansamblis

⁴⁸ „Dvaro nuoma“, in: *Pakėvio dvaras*, [prieiga internetu], in: <www.pakeviodvaras.lt/paslaugos>, [2022-09-30].

⁴⁹ Pavyzdžiui, atvejai Vasaknų, iš dalies Babtyno–Žemaitkiemio, taip pat paveldosauginio statuso neturėjusiose Akmenių, Joniškių, Rojūnų, Šatijų buvusiose dvarų sodybose.

⁵⁰ Pavyzdžiui, atvejai Čiobiškio, Daukšiagirės, Pakėvio buvusiose dvarų sodybose.

⁵¹ *Didikų Lietuva*, [prieiga internetu], in: <http://didikulietuva.lt/didiku-lietuva>, [2022-09-30].

⁵² „Projektas „Didikų Lietuva“ Europai atskleis unikalias Lietuvos darų ir pilių praeities istorijas“, in: *Lietuvos viešbučių ir restoranų asociacija*, 2016-08-01, [prieiga internetu], in: <www.lvra.lt/news/252/67/Projektas-Didiku-Lietuva-Europai-atskleis-unikalias-Lietuvos-daru-ir-piliu-praeities-istorijas>, [2022-09-30].

⁵³ Dalimis išardyti Aristavėlės dvaro rūmai į Lietuvos liaudies buties muziejų Rumšiškėse atkeliavo 1987 m. Rūmus muziejui dar 1980 m. padovanojo vienas kolūkis. Taip dalimis jie muziejuje išgulėjo iki 2010 m.

Pats dvarų relikto pateikimas į liaudies buties muziejų bylojo apie kai kurias transformacijas. Šis muziejus buvo ir tebėra vienas reprezentatyviausių Lietuvoje, ko gero, jį galėtume priskirti ir lietuviškųjų atminties vietų kategorijai. Priskirtinas ar ne, tačiau jis formuotas kaip didžiųjų naratyvų deklaracija: jame materializavosi ir

valstybės buvo paskelbtas reprezentaciniu, duris atvėrė restauruoti dvaro rūmai. Pagrindinės paveldosaugos institucijos Lietuvoje – Kultūros paveldo departamento interneto puslapyje 2011–2018 m. pildyta rubrika *Sugrįžtantys dvarai*: joje pasidžiaugta 35 „sugrįžusiais“ dvarais⁵⁴. Viena populiariausių informacinių portalų Lietuvoje *Delfi.lt* rubrikoje *Žvilgsnis į Lietuvą*⁵⁵ apie 2016–2017 m. buvo pristatytos 39 paveldo vietos – 14 iš jų buvo dvarai ar artimai susijusios su dvarais. Rubrika siekta skambaus tikslo: „[p]adėti kiekvienam atrasti nelygstamą savos [sic!] kultūros paveldo vertę, pažvelgti gilesniu žvilgsniu į unikalias Lietuvos vietas bei jų istoriją, tuo pat metu – ir į Lietuvos tapatybę [sic!].“ 2017 m. minėto Kultūros paveldo departamento iniciatyva pradėtas dar vienas projektas – jaunimui skirtas virtualus žemėlapis *100 lankytinų kultūros paveldo objektų*: atrodo 14 iš 100 pozicijų čia teko dvarų paveldui⁵⁶. Esą, šis šimtukas buvo atrinktas atsižvelgiant į mokyklų programas, bendradarbiaujant su Lietuvos istorijos mokytojais ir akademinė bendruomene. Tokie ir panašūs pavyzdžiai perša išvadą, kad dvaras galų gale bus patekęs į savos kultūros ir tapatybės akiračius.

- Pagrindiniai dvaro skriaudėjai Lietuvoje buvo tradiciniai didieji naratyvai: jie politizavo dvaro temą ir veikė dvaro vaizdinį. Tačiau dabartinis dvaro „atgimimas“ grįstas ne šių naratyvų pasitraukimu ar pasikeitimais. Jie išliko ir tebėra paveikūs (ir tebėra priešiški dvarui), tik neteko monopolio ir visa cenzūruojančios galios. Ir tai buvo viena iš aplinkybių alternatyviam dvaro vaizdinui susiklostyti ir įsitvirtinti. Kita vertus, šiandieninis pripažinimas yra ne vieno nuoseklaus ir kryptingo kelio, o kelių skirtingų linijų poveikio rezultatas. Vienoms jų dvaro reabilitavimas buvo tikslingas ir geidžiamas siekinys, kitoms – atsitiktinė, neplanuota pasekmė. Paveldosauginis sąmoningumas, naujasis didysis daugiaperspektyvis-eurointegracinis naratyvas, naujų vartojimo išteklių paieška ir vartotojų poreikis rafinuotesnėms kultūros ir paslaugų formoms, atrodo, čia buvo pagrindiniai veiksniai.
- Dėmesio verta viena nauja dvarų peizažo detalė – virš dvarų rūmų iškeliami istorinė Lietuvos valstybės vėliava. Kyla jos gal nuo 2010 m. Vėliava paprastai yra didžiųjų naratyvų galios pasireiškimas: ja pažymima tai, kas laikoma savu arba nugalėta, įveikta savų. Ta pačia vėliava šiandieną žymime ir neabejotinai savas Trakų ar Medininkų pilis, ir dvarus. Taigi dvaras nėra arba nebėra lenkų – jis „mūsų“. Tačiau „mes“ nėra tolygu „aš“. Kas yra tas „mes“? Atsakymą gal rastume muziejų ekspozicijose. Jose dabar daug dėmesio skiriama dvarui⁵⁷. Tačiau nors ten deklaruojamas neabejotinas

lietuviams „prigimtinė“ liaudies (valstietiškosios kaimo) kultūros, liaudies genijaus ir sovietinė klasių kovos temos (muziejus įkurtas sovietmečiu, 1966 m.). Kurtas koncentruotas ir idealizuotas pasaulis, turėjęs demonstruoti lietuviškumo ištakas ir pamatus. Prisiminus, kad šie naratyvai visa savo esme buvo priešiški dvarui, atrodo, kad ši kartą dvaras buvo įsileistas į pačių naratyvų tvirtovę ir lietuvio širdį.

⁵⁴ „Sugrįžtantys dvarai“, in: *Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos*, 2011–2018, [prieiga internetu], in: <www.kpd.lt/lt/pagrindinis-menu/idomu/sugriztantys-dvarai-2.html>, [2022-09-30].

⁵⁵ „Žvilgsnis į Lietuvą“ – nauja ilgalaikė rubrika apie kultūros paveldą Delfi.lt“, in: *Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos*, [prieiga internetu], in: <www.kpd.lt/zvilgsnis-i-lietuva-nauja-ilgalaikė-rubrika-apie-kulturos-pavelda-delfi-lt>, [2022-09-30].

⁵⁶ „Apie projektą“, in: *100 metų. 100 objektų*, [prieiga internetu], in: <<http://100m100objektu.kpd.lt/apie-projekta/2/>>, [2022-09-30].

⁵⁷ Plačiau žr. S. Kulevičius, 2019, p. 86–90.

dvaro indėlis į Lietuvos kultūrą ir ūkį, pripažįstamos jo pastangos išsaugoti valstybę, išlieka nuojauta, kad visgi tai yra „kitokie mes“ – „kitokios“ giminės, „kitokia“ kultūra. Dvarininkija nebėra svetima, bet visgi tai inkliuzas – Lietuvos ir jos istorijos, bet dar ne lietuvių dalis. Dvaras yra „mūsų“, bet jis nėra iš prigimties savas, nėra visiškai tapatus „aš“.

- Tarp lietuvių ir dvaro visgi liko distancija. Tačiau dabar tai jau visai kitokio pobūdžio, nebe besąlygiška priešprieša grįsta distancija. Distancijos ribas trina susidomėjimo jausmas. Dvaras – tai kitokia, nepažinta ir nepatirta, kultūra. Tai savotiška egzotika ir ji masina. Iš tokios traukos naudos gauna verslas ir pačios paveldo vietos – gali pasiūlyti naują produktą, temą ir per tai atsinaujinti ar atgimti.

Bibliografija

- Buchowski K., 2012 – Krzysztof Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai. Miti, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, Vilnius, 2012.
- Bumblauskas A., 2009 – Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas“, in: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius, 2009, p. 15–47.
- Bumblauskas A., 2015 – Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos istorija: istorikų koncepcijos versus visuomenėje dominuojantys praeities vaizdiniai“, in: *Atminties kultūrų dialogai Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos (ULB) erdvėje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Michał Kopczyński, Vilnius, 2015, p. 63–79.
- Čepaitienė R., 2009 – Rasa Čepaitienė, „Aktualieji paveldo perteikimo ir ugdymo klausimai“, in: *Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdymas*, sud. Rasa Čepaitienė, Vilnius, 2009, p. 9–17.
- Čepaitienė R., 2010 – Rasa Čepaitienė, *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*, Vilnius, 2010, p. 207–221.
- Mačiulis D., 2005 – Dangiras Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*, Vilnius, 2005.
- Kulevičius S., 2018 – Salvijus Kulevičius, „Būtis paveldu: istorinių dvarų parkų vaizdiniai sovietinėje Lietuvoje“, in: *Sodai: tradicijos, įvaizdžiai, simboliai Lietuvos kultūroje* (serija: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 88–89), sud. Rūta Janonienė, Vilnius, 2018.
- Kulevičius S., 2019 – Salvijus Kulevičius, „Dvarų paveldas ir muziejai: transformacijos link“, in: Rūta Šermukšnytė et al., *Naratyvų labirintuose: Lietuvos ir Ukrainos muziejų patirtys*, Vilnius, 2019, p. 78–90.
- Lukšionytė-Tolvaišienė N. – Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Lietuvos dvarų savitumai: kaip juos išsaugoti?“, in: *Lietuvos dvarų asociacija*, [prieiga internetu], in: <www.dvarai.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=32>, [2018-10-10].
- Tunbridge J. E., 1996 – J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Belhaven Press, 1996.
- Vaitkuvienė A., 2006 – Agnė Vaitkuvienė, „Paveldo industrija Lietuvoje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, Nr. 17, p. 87–96.